

## MOTÍV DOMU V TVORBE VALENTINA RASPUTINA A HANY ZELINOVÉ

Marta Kováčová (Banská Bystrica)

Michal Harpáň<sup>1</sup> definuje motív ako najmenšiu jednotku fabulárnej a sujetovej výstavby literárneho diela. V mojom príspevku chcem poukázať na jeden z hlavných motívov archetypálneho charakteru – motív domu. Na jeho interpretáciu som vybrala dve diela: novelu ruského spisovateľa Valentina Rasputina *Lúčenie* a román slovenskej spisovateľky Hany Zelinovej *Anjelská zem*. Ich vznik oddeľujú približne tri desaťročia: *Anjelská zem* vznikla v roku 1946, Rasputinovo *Lúčenie* v roku 1978, obe diela predstavujú výsledok tvorivého úsilia svojich autorov, ich pokus o zmysluplné, poctivé a objektívne vyjadrenie prastarej témy, akou je spojenie ľudskej bytosti s rodným domom, ale aj to, čo znamená dobrovoľné i nedobrovoľné vytrhnutie koreňov človeka z dedovizne.

Najskôr krátko k autorom. Pani Hanu Zelinovú tejto audítorii nie je potrebné predstavovať, azda len krátko pripomenúť, že jej tvorivé začiatky siahajú do 40. rokov. Vtedy jej vyšla zbierka psychologických noviel *Zrkadlový most* (1941) a román zo života zemianskych rodín v 19. storočí *Prístav pokoja* (1941). Krátko po oslobodení vydala román *Anjelská zem* (1946), ktorý v slovenskej literárnej kritike vyvolal známu polemiku o „anjelských zemiach“. Čitateľská verejnosť síce román so záujmom prijala, ale literárna kritika v ňom našla miesta, na ktoré hneď zaútočila, a tak vznikol článok J. Felixa *O nové cesty prózy alebo problém „anjelských zemí“*, ktorý „vyčítal celej postrealistickej próze nielen samoúčelné „poetické efekty“, ale aj neúnosné propagovanie „fantastickej skutočnosti“, vzdialenej autentickej realite súčasného človeka.“<sup>2</sup> Tvorba Hany Zelinovej má blízko k tzv. naturizmu, ktorý „vyšiel z rámca tradičnej epiky, aby cez jej konfrontáciu so starobylými formami dospel k osobitému lyrickému výrazu.“<sup>3</sup> Najelementárnejšou témou prózy naturizmu bol vzťah človeka k prírode, vrátane vzťahu muža a ženy.“<sup>4</sup>

---

<sup>1</sup> Harpáň, M.: *Teória literatúry*. Bratislava: ESA, 1950, s. 204.

<sup>2</sup> Felix, J.: *O nové cesty prózy alebo problém „anjelských zemí“*. In: Dejiny slovenskej literatúry V. Bratislava: VEDA, 1984, s. 701.

<sup>3</sup> Dejiny slovenskej literatúry V. Bratislava: VEDA, 1984, s.701.

<sup>4</sup> Dejiny slovenskej literatúry V. Bratislava: VEDA, 1984, s. 710.

Valentin Rasputin patrí k neprehliadateľným postavám ruskej literatúry druhej polovice 20. storočia. Životné príbehy a osudy jeho postáv sa väčšinou odohrávajú v dedinskom prostredí. Tento fakt vyvolal pozornosť literárnej kritiky, ktorá spisovateľa spolu s V. Astafievom, V. Belovom, V. Šukšinom, J. Trifonovom a ďalšími v 70. rokoch označila ako spisovateľov „derevenščikov“. Alexander Solženicyn sa pokúsil o niekoľko desaťročí poopraviť, resp. upresniť tento termín a pri udeľovaní ceny Valentinovi Rasputinovi 4. mája 2000 použil slovo „nrvstvenniki,“<sup>5</sup> čiže tí, ktorí sa neodkláňajú od zásad a princípov tradičnej morálky a ktorí ju vidia predovšetkým v dedinskom prostredí. Práve dedina sa pre nich stala bohatým zdrojom invencie pomáhajúcej vytvárať texty s opozitným zameraním k vtedajšiemu smerovaniu sovietskej literatúry. Jej predstavitelia sa v povojnovom období totiž stále pohybovali v priestoroch a hraniciach ešte stále silného socialistického realizmu. Možno len súhlasiť s názorom Z. Matyušovej, že dedinská próza „byla programovou polemikou a poprením absolutizácie sociálna ve svete člověka.“<sup>6</sup> Dedinská próza, ako ju literárna kritika a neskôr i jej čitatelia začali vnímať a interpretovať, prinášala koncom 60. a začiatkom 70. rokov nové impulzy na umelecké spracovanie. Stala sa neprehliadateľným fenoménom v kontexte ruskej literatúry. Z. Matyušová o danom období vo svojej monografii poznamenáva: „V celé ruské literatuře představuje vesnická próza výraznou tendenci směřující k pochopení historicky variabilního života vesnice i charakteru ruského venkovského člověka“<sup>7</sup> Je to próza, ktorá netvorí z hľadiska genologického nówum. Avšak vzhľadom na silné ideologické tendencie viažuce sa k socialistickému realizmu nepochybne predstavuje prúd zameraný na odstraňovanie ideologických obmedzení a bariér, vytváranie podmienok pre to, čo je v človeku najprirodzenejšie – istú autonómnosť, slobodu a v konečnom dôsledku formovanie vlastnej identity.

A. Červeňák o Rasputinovi napísal: „Je to básnik nostalgie a viery, prokurátor a advokát človeka súčasne.“<sup>8</sup> Táto „obojbrehosť“ sa u Rasputina prejavovala nielen v jeho vzťahu k literárnym postavám-tvorcom deja ako subjektu, ale rovnako aj k dedine ako objektu. Spisovateľ sa dotýka citlivých problémov doby a človeka v nej. Charakterizuje sa takto: „Som nemilosrdný, tvrdý, aby iní boli lepší.“ Rasputin svoje spisovateľské krédo ani presnejšie sformulovať nemohol. Jeho osudom, ako sa raz priznal v jednom interviu, bolo, že sa narodil v malej sibírskej dedine a čas detstva a mladosti strávil na brehoch toľko opisovanej a ospevovanej Angary.

<sup>5</sup> [www.lib.ru/PROZA/RASPUTIN/](http://www.lib.ru/PROZA/RASPUTIN/)

<sup>6</sup> Matyušová, Z.: *Cestou k člověku*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa, 2003, s. 53.

<sup>7</sup> Matyušová, Z.: *Cestou k člověku*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa, 2003, s. 50.

<sup>8</sup> Červeňák, A.: *O novele Ži a pamätaj*. In: Romboid, 1978, s. 86.

V novele *Lúčenie* i v románe *Anjelská zem* nachádzame v rovine fabuly aj v rovine sujetu niekoľko motívov: motívy radosti a smútku, očakávania, stretnutí a rozlúčok, lásky a nenávisť, dočasného a večného, života a smrti, čiže motívy vytvorené antitézou. V dielach Valentina Rasputina i Hany Zelinovej sa navzájom prelínajú. Obidvoch autorov v spomínaných dvoch knihách však azda najviac spája leitmotív – archetyp domu, domova. Spája ich záujem o dedinu alebo prostredie mimo mesta, ktoré predstavuje vo svete narušenom civilizáciou „anjelskú zem“ – miesto posvätné, priestor pre pozitívne hodnoty, ľudské city, väzby a tradície upevňujúce koexistenciu obyvateľov. Kým však Rasputin v *Lúčení* zobrazuje miesto, z ktorého hrdinovia odchádzajú nedobrovoľne (s výnimkou mladej generácie), v Zelinovej románe niektoré postavy dobrovoľne opúšťajú svoju „anjelskú zem“ a pretfňajú tak životne dôležité korene so všetkými dôsledkami svojho rozhodnutia. Obidvaja autori akcentujú práve v tomto momente tragédiu nielen svojich hrdinov, ale aj tragédiu každého, kto sa od svojho rodného domu vzdiali.

Miesto deja Zelinovej románu dostáva názov *Anjelská zem*, priestor, kde hlavní hrdinovia začínajú budovať svoj nový život, privádzajú na svet svojich potomkov. Rasputin zasa zobrazuje násilné pretrhávajúce koreňov starých obyvateľov Maťory (dediny, kde stáli 200 a viacročné domy) pri výstavbe vodnej elektrárne: časovo ide o posledné leto v živote obyvateľov dediny. Dej už od začiatku naznačuje smerovanie k uzavretiu celku, román Zelinovej zasa sleduje príbehy postáv od chvíle, keď začínajú svoj život a príbehy v ňom len formovať a budovať na mieste pomenované svojím zakladateľom Hiláriom Baltazárom menom Anjelská zem. Inak autorka ani toto miesto nepomenúva. Je symbolické: dom, ktorý na ňom Hiláriu postaví, je miestom pozitívnych hodnôt v živote svojich hrdinov. Napokon tak je to aj u obyvateľov Maťory, ktorí musia z nej odísť. Personifikovaná je zem, na ktorej žijú hrdinovia Zelinovej, a tieto vlastnosti má aj Rasputinova Maťora: obidve sú v pozícii bytosti žijúcej svojím vlastným životom. Keďže sa fabulačno-sujetová výstavba odvíja práve od nich, uvediem pozície, v akých sa nachádzajú názvy diel.

A/ V Rasputinovej novele *Lúčenie*:

### 1) Maťora v pozícii **subjektu**:

„Maťora dožívala svoje posledné roky „(s. 12), „Keď zavládla noc a Maťora zaspala...“ (s. 53), „Pokojne, nehybne odpočívala Maťora...“ (s. 54), V ten večer **sa** Maťora utíšila zavčasu.“ (s. 70), „Ticho, bez jediného plamienka a zvuku, načisto všetkými opustená ležala ubolená Maťora s poslednými matne sa črtajúcimi chalúpkami.“ (s. 169), „Zanikla, stratila sa Maťora – nech je jej kráľovstvo nebeské!“ (s. 186), „Križom cez hladinu, ak to berie z jedného brehu na druhý, môže zatiaľ povedať; tu bola Maťora, lebo sa nad ňou musí ísť, ale

pozdĺž to nejde, po dĺžke sa nedá ani približne uhádnuť, kde, v ktorom smere, neborhá, stála, kde ju obetovali, kde si ľahla na večný spánok...“ (s. 195)

## 2) Maťora v pozícii **objektu**:

„Maťore stačil jeden deň, aby sa na smrť vyľakala.“ (s. 140), „Zo vzdialených krajov a miest sa sem vracali tí, čo tu kedysi žili a čo celkom nezabudli na Maťoru.“ (s. 93), „Odtiaľto, z najvyššieho miesta na ostrove, videla ako na dlani Angaru, vzdialené cudzie brehy i rodnú Maťoru ...“ (s. 40), „Ľavé rameno, oveľa pokojnejšie a bližšie, akoby patrilo k Maťore, sklzálo sa z jej strmého svahu a teraz v slabom slnku sa zdalo nehybné.“ (s. 41),

## 3) Maťora v spojení s **epitetomom**:

Naša Maťora, rodná Maťora, osud Maťory, atď., vždy je to synekdochické pomenovanie totum pro parte.

Zelinová na rozdiel od Rasputina nestavia tak často svoju Anjelskú zem do pozície subjektu, jej Anjelská zem nie je natoľko personifikovaným prvkom v románe a takým výrazným nositeľom deja, ako je Maťora u Rasputina, čo však neznižuje lyricko-emocionálnu výpoveď v diele. K Anjelskej zemi sa viaže predovšetkým činnosť postáv hlavných i vedľajších, vytvárajúcich a formujúcich si prostredníctvom nej vlastnú identitu. Substantívum zem sa tak stáva implicitným formovateľom nielen samotných postáv, ich ľudských vlastností, ale charakterizuje aj prostredie, v ktorom sa postavy pohybujú.

Analogicky by sme mohli tento fakt ilustrovať na množstve príkladov z románu.

1) V pozícii **subjektu** sa Anjelská zem nevyskytuje. Nachádzame len pomenovanie zem.

2) Veľmi často sa však stretávame s pozíciou objektu:

Zatiaľ Uršula podišla k truhlici, odkiaľ vybrala kvetovanú šatku, prvý Hiláriov dar prinesený na Anjelskú zem.“ (s. 55)

Súhlasil pristo a Matej radšej na Hilária nepozrel, aby mu nebodaj nepripomenul večer, keď obchádzali Anjelskú zem.“(s. 117)

„Krivo sa usmieva na mozoľnaté dlane, ktoré stvrkli tu na Anjelskej zemi do takej tvrdej kôry pri kľčovaní a neľudskej práci pre Valériino gazdovstvo.“(s. 119)

Vrátim sa zajtra. Do tých čias daj na Anjelskú zem pozor ty.“ (s. 21) ( hovorí Hiláriu synovi Krištofovi.)

Ale prv ako k tomu došlo, musela prísť jeseň, nadísť zima a aj tá odísť, a muselo sa zmeniť všeličo i na Anjelskej zemi.“ (s. 40)

„Jarné dažde uvoľnili nedobrovoľné zajatie na Anjelskej zemi.“ (s. 67)

„Keď prestalo pršať, vychádzali sa dívať na oblohu, sivú a ťažkú od vody, Ktorá mala ešte padnúť na Anjelskú zem.“ (s. 69)

„V plnej žatve prišla na Anjelskú zem žena.“ (s. 78)

Vo väčšine prípadov je Anjelská zem v pozícii objektu, prostredníctvom ktorého sa formujú charaktery postáv, rozvíjajú sa ich vzťahy, samotný príbeh románu.

Motív domu je vo fabulách obidvoch diel leitmotívom: nezaraďuje sa teda k statickým prvkom v rámci kompozície, ale sa dynamicky zapája do jej výstavby, je súčasťou významotvorného procesu v diele. V prvej časti románu *Anjelská zem* akcentujú niektoré jeho kapitoly dôležitosť a miesto domu a jeho jednotlivých súčastí, napr.: Anjelská zem, Veľký dvor, Prázdne ohnisko, Kamenný dom, Obraz, Čerešňový hrnček, Miesto ticha a odpočinku. Rasputinove kapitoly sú, naopak, bez názvov. Hana Zelinová naznačuje pozíciu a úlohu svojich domov (v románe je ich niekoľko) v priebehu deja prostredníctvom prívlastkov. Charakter postáv a ich života, konfliktné udalosti, ktoré ich determinujú, sú implicitne vyjadrené v epitetách stojacich pred substantívom dom, napr.: žltý, kamenný, či už spomenutá Anjelská zem (v tomto prípade je možné zameniť zem za dom). Žltý dom bola fara, kde žil so svojou rodinou farár Jerga. Žltá ako symbol svetla a v tomto prípade ľudského a rodinného šťastia, ktoré našiel Jerga v podobe svojej ženy a syna. Konotatívny význam epiteta kamenný možno pretransformovať na sivý (také boli aj šaty žien v tomto dome – prvej ženy Eugena Kordu Gizely Chmárovej i jeho druhej, podstatne mladšej Valérie, dcéry Hilária Baltazára), šedý, ponurý, nešťastný. Apriori teda epitetá zvolené spisovateľkou určujú aj smerovanie životných príbehov postáv v románe.

Rasputinove domy sú bez podobných prívlastkov, patria konkrétnym postavám: Dáriina chalupa, Petruchova chalupa, drevenica Petruchu Zotova, Bohodurov domec, Nastasiina drevenica. Ľudské obydlia tu majú svojich majiteľov pomenovaných podľa nich, napr. Dáriin prah, Dáriine okenice atď. Možno však nájsť paralely, ak sa pozrieme na parciálne časti domov. Napr. u Rasputina sú to predovšetkým atribúty starého patriarchálneho sveta: ruská pec, samovar, kolovrátok a kríž na priečelí domu. Dom ako celok, ale aj jeho parciálne časti, je tiež miestom, s ktorým sa spájajú rozhodnutia hlavných hrdinov, často vo fabule kľúčové, tak napr.: u Zelinovej jednou z najdôležitejších miestností je kuchyňa s pecou. Práve tu sa odohrávajú rozhovory postáv, rozhoduje sa o dôležitých momentoch v ich živote. Kuchyňa je svedkom príchodu života (narodí sa prvý potomok Hilária – syn Krištof), v kuchyni sa aj život Hilária Baltazára, zakladateľa Anjelskej zeme, končí. V kuchyni sa Matej zmieruje s faktom, že po odchode Agneši bude musieť sám vychovávať syna, tu sa rozhoduje aj o tom, že požiada Valériu o pomoc pri výchove syna, – tieto rozhodnutia ďalej formujú chod udalostí, vplývajú na smerovanie fabuly a sujetovú výstavbu. Ďalej sa často v románe spomína pec ako nevyhnutná súčasť vtedajších domov, v obraznom zmysle ako záruka tepla, pokoja a harmónie v patriarchálnom spôsobe života, ktorý spisovateľka v románe, podobne ako aj Rasputin, akcentuje. Drobnosti v dome, akými bol napr. Hiláriov hrnček od milovanej dcéry alebo čistý obrus na

stole či muškáty na oblokoch, vytvárali už spomenutú anjelskú zem, miesto, kde žili šťastní ľudia. Presne tak ich pomenoval farár Jerga: „Anjelská zem, šťastní ľudia.“ V dome sa odohrávajú stretnutia i rozlúčky, v dome dozrelo i Valériino rozhodnutie odísť ku Kordovi a v dome sa lúči Hilárius s dcérou Valériou. Tento moment je kľúčový v živote Hilária Baltazára, pretože ďalej už nasleduje len jeho smútok za dcérou a napokon smrť.

Ak hovoríme o dome ako o jednom z dominantných motívov v obidvoch literárnych dielach predstavujúcom patriarchálny princíp chápania života, nemáme prehliadnúť to, ako obidvaja autori využívajú na jeho ilustráciu, na jeho zdôraznenie metaforický princíp. Autori nechávajú zarezonovať uvedený výrazový prostriedok práve na miestach vyžadujúcich si plastickejší opis prostredia, situácie, postáv, ich vzájomných vzťahov, snov, túžob atď.

Na záver: dom v obidvoch dielach plní funkciu symbolu. Jeho konotácie ďalej vytvárajú asociácie k postavám, predmetom, vzťahom. Možno povedať, že celý tento proces je procesom expresívnosti, emocionálnosti a obraznosti v dielach.

Dom ako hlavný motív sprostredkúva informáciu o spoločenskom, sociálnom a rodinnom postavení hrdinov u Rasputina i Zelinovej, je prítomný v rozhodujúcich fázach sujetovo-fabulačnej výstavby diel, zohráva v ňom dynamizujúcu úlohu. Vystupuje v pozícii subjektu, objektu, spája sa s epitetami. V tejto pozícii (v spojení s prívlastkom) hovoríme

- a) o možnosti, keď daný leitmotív explicitne pomenúva kvalitatívne znaky hlavných i sekundárnych postáv, znaky prostredia, vzťahov medzi postavami a prostredím
- b) o možnosti, keď implicitne vstupuje do sujetovej výstavby
- c) pri skúmaní pozície daného leitmotívu je potrebné všimnúť si jeho synekdochickú podobu: v danom výrazovom prostriedku ide predovšetkým o pars pro toto a totum pro parte.

Uvedené možnosti v daných dielach vplývajú na lyrizáciu textu (o lyrizácii je tu možné uvažovať samostatne, nielen na základe jestvovania motívu domu, domova). Motív domu u Zelinovej i Rasputina prechádza obidvoma dielami, niekedy vypuklejšie, plastickejšie – o to viac je zdôrazňovaný cieľ, ktorý sa obidvaja spisovatelia usilovali naplniť a kvôli ktorému boli aj podrobovaní kritike: o uvedenie si vlastnej minulosti, vlastných koreňov, hodnôt a istôt, zdôrazňovanie vlastných „dedovizní“ a nevzdávanie sa d nich.

V obidvoch knihách bol dom – vo fabulačnej rovine – miestom plusov i mínusov, nálezov a strát, stretnutí so šťastím i smútkom, radostnými i bolestnými spomienkami postáv. V obidvoch knihách však dom vystupoval ako jedna z hlavných postáv, ktorá mala sama svoj vlastný príbeh, ale ktorá ho písala aj iným. Hana Zelinová v *Anjelskej zemi* prostredníctvom domu spojila niekoľko generácií, ich životných príbehov, šťastných, ale aj tragických. Rasputinove domy boli

už vopred odsúdené na zánik. Dom v podaní tohto významného predstaviteľa dedinskej prózy bol však tak ako aj u Zelinovej posvätným miestom spájajúcim súčasnosť s minulosťou, jej tradíciami a predovšetkým duchovnými hodnotami.